

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТЕОРІЇ ВАЛЕНТНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Статтю присвячено розгляду положень найважливіших граматичних праць, які передували виникненню теорії валентності і знайшли у ній своє відображення. У статті з'ясовуються основні положення граматики, що стали поштовхом до виникнення теорії валентності, були покладені в її основу і отримали потім свій розвиток у роботах дослідників другої половини ХХ – початку ХІ ст.

Компонентний склад синтаксичної побудови, її структуру, особливості форм та зв'язків слів у сучасній синтаксичній науці пов'язують передусім з валентністю предиката – особливою здатністю приєднувати певну кількість обов'язкових і необов'язкових компонентів для забезпечення змістової завершеності та комунікативної спроможності синтаксичної одиниці.

Положення про валентність як властивість предиката є центральним у теорії валентності, яка являє собою систему концепцій, ідей, положень, спрямованих на тлумачення речення як унікального семантико-синтаксичного явища, структура і семантика якого зумовлена передусім лексико-граматичними властивостями предиката, його сполучувальними потенціями. На сьогодні ця теорія виступає формою синтетичного знання про слово як лексико-граматичну одиницю, про синтаксично зумовлені форми слів, про семантику та структуру речення, його центр, облігаторні та факультативні компоненти. У її положеннях відображено зв'язок між семантичними, морфологічними, синтаксичними властивостями предиката та складом і типом синтаксичної конструкції, між лексико-семантичною структурою слова-предиката і якісним та кількісним складом речення, між морфемно-словотвірними особливостями слова та формою залежного компонента, характером і силою синтаксичного зв'язку з ним. На сучасному етапі розвитку її відзначає широкий та різноаспектний опис валентності як явища семантики і синтаксису. Розроблено понятійний та термінологічний апарат валентності, визначено принципи аналізу валентних властивостей мовних одиниць. З'ясовано та систематизовано основні валентні значення, визначено певний набір класифікаційних критеріїв та створено типології предикатів як основних носіїв валентності, відповідно до них побудовано класифікації елементарних речень. І хоча ще є багато нез'ясованих або ж дискусійних питань, учення про валентність перетворилося на наукову теорію з розгалуженою та упорядкованою системою поглядів, ідей, тверджень.

Теорія валентності як учення про особливі лексико-граматичні властивості предиката, що визначають його конструктивно-синтаксичні сполучувальні потенції у предикатній функції, сформувалася в середині минулого століття на основі вербоцентричного напрямку в синтаксисі і граматики залежностей. На етапі оформлення її як теорії вона відобразила поширені на той час ідеї та положення про організаційну роль дієслова в реченні, про об'єктні та безоб'єктні дієслова і взагалі про здатність слів одного лексико-граматичного класу відкривати порожні місця для заповнення словами іншого класу, про релятивність семантики більшості слів, яка у реченні трансформується в облігаторні сполучувальні властивості та ін.

Виникнення теорії валентності пов'язують з іменами багатьох зарубіжних та вітчизняних учених, передусім Л. Теньєра, Ж. Фурке, К. Бюлера, Г. Бринкмана, І. Гейзе, О. Бегагеля, В. Шенкеля, І. Ербена, В. Шмідта, С.Д. Кацнельсона та ін. Так, загальновідомо, що у середині ХХ століття французький учений Л. Теньєр у своїх мовознавчих дослідженнях запропонував новий підхід до розуміння і аналізу речення: оскільки основоположним у реченні є позначення дії, то центральним компонентом виступає дієслово або його замітник. Тоді усі слова на означення особи-діяча, об'єкта, знаряддя – тобто усього, що пов'язано із її здійсненням, – є залежними від центрального компонента. Їх у книзі Л. Теньєра „Основи структурного синтаксису” було названо актантами, тобто учасниками, діячами, тими, хто бере участь у цьому основному акті здійснення дії – і відповідно чітко розмежовано головний компонент речення – предикат, та залежні від нього компоненти – актанти. У зв'язку з цим було відзначено й особливу властивість предиката прогнозувати кількісний компонентний склад речення, яку Л. Теньєр назвав валентністю за аналогією до властивості хімічних елементів приєднувати цілком певну кількість атомів. Валентність у лінгвістиці, за визначенням Л. Теньєра, – це число актантів, які дієслово може приєднувати в реченні, тобто це його синтаксична особливість. Узавши за основу синтаксичний критерій, Л. Теньєр створив синтаксичну класифікацію дієслів, за якою вони поділялися на одно-, дво- та тривалентні.

Семантико-синтаксичну концепцію валентності, обґрунтування та розвиток ідей про її

змістовий аспект та нерозривний зв'язок із лексичним значенням слова пов'язують з ім'ям С.Д. Кацнельсона, який у 1948 році у своїй статті „О грамматической категории” увів поняття валентності в науковий обіг вітчизняної лінгвістичної науки: „Повноцінне слово у кожній мові не є словом узагалі, а лише словом з певними синтаксичними потенціями, що дозволяють уживати його тільки відповідно до рівня розвитку граматичних відношень у мові. Цю властивість слова певним чином реалізуватися в реченні і вступати в певні комбінації з іншими словами можна було б назвати його синтаксичною валентністю” [8,126].

У статті „К поняттю типов валентності” С.Д. Кацнельсон розвиває вчення про валентність, визначає її як „закладену у лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність приєднувати до себе інше цілком категоріально визначене повнозначне слово”. І далі, уточнюючи своє визначення, зауважує: валентність – це щось більше, ніж здатність вступати в синтаксичні відношення з іншими словами, адже кожне слово поєднується з іншими словами у безкінечній кількості різних висловлювань. Тому валентність слід розуміти як передбачувану значенням слова вказівку на необхідність доповнення його словами певних типів у реченні. Валентність мають не всі повнозначні слова, а лише ті, що створюють відчуття неповноти висловлення і вимагають доповнення [7, 20–21].

Вважають, що ця теорія виникла у радянському мовознавстві одночасно або й незалежно від мовознавчих розвідок Л.Теньєра та німецьких лінгвістів, проте не поширилася у європейській лінгвістиці через відомі соціально-політичні умови та мовний бар'єр.

Слідом за С.Д. Кацнельсоном питання теорії валентності розробляли такі російські мовознавці, як Апресян Ю.Д., Булигіна Т.В., Гак В.Г., Абрамов Б.А., Гайсіна Р.М., Яубасарова Г.Х., Степанова М.Д., Долиніна І.Б., Кибардіна С.М., Філічева Н.І., Мухін А.М., Панкратова С.М., Сильницький Г.Г., Храковський В.С. та ін., щоправда, частину досліджень проведено на матеріалі німецьких та англійських дієслів (Сильницький Г.Г., Філічева Н.І., Булигіна Т.В., Кибардіна С.М., Степанова М.Д., Панкратова С.М.).

В українській мовознавчій науці виникнення та розвиток теорії валентності пов'язаний передусім з дослідженнями Вихованця І.Р., Андерша Й.Ф., Грищенка А.П., Городенської К.Г., Плющ М.Я., Іваницької Н.Л., а також Загнітка А.П., Степаненка М.І., Кочергана М.П., Мірченка М.В. та ін. Уточнено саме поняття валентності (Вихованець І.Р., Андерш Й.Ф.), обґрунтовано її міжривневий характер (Вихованець І.Р., Городенська К.Г.), вичерпно описано семантичні та синтаксичні функції відмінків (Вихованець І.Р., Плющ М.Я.), виділено та проаналізовано не лише одно-, дво-, тривалентні, а й багатовалентні предикати (Вихованець І.Р.), розроблено типологію дієслівних речень з урахуванням валентних та інтенційних характеристик дієслівного предиката (Андерш Й.Ф.), досліджено зв'язок характеру семантичної самодостатності слів з їхніми синтаксичними функціями (Іваницька Н.Л.), з'ясовано сутність та природу категорії валентності, набір та вияв її категорійних значень (Вихованець І.Р., Загнітко А.П., Мірченко М.В.), проаналізовано сполучувальні властивості прикметників української мови (Грищенко А.П., Степаненко М.І., Грещук В.В.) тощо.

За останні кілька десятиріччів молоді вітчизняні дослідники зробили значний внесок у розробку теорії валентності. Проведено дослідження валентності не лише дієслівних, а й іменникових, прикметникових, прислівникових та числівникових предикатів (Леута О.І., Масицька Т.Є., Пасічник І.А., Попович Н.М., Тимкова В.А., Ващенко О.І.). Здійснено класифікацію предикатів за різними критеріями і досліджено функціонування в реченні предикатів з різними кількісними показниками валентності (Куц О.В., Галаган О.М.) та предикатів різних семантичних типів (Гумовська В.В., Овчиннікова І. І., Ніколаєва Н.Г., Серпутько Г.П., Котляренко С.В., Жигора І.В., Тронь О.А., Кутня Г.В., Семенюк О.А., Ситар Т.В. та ін.). Проведено дослідження валентно зумовлених компонентів речення (Межов О.Г., Ледней О.Ф.), проаналізовано конструкції з предикатними актантами (Карпалюк В.С.) тощо.

Теорія валентності за останні півстоліття набула значного поширення та розвитку, стала одним з важливих напрямків сучасного синтаксису. Проте вона, як і будь-яка інша теорія, мала певну передісторію, у якій розрізнені ідеї представників різних лінгвістичних шкіл та напрямів поступово перетворилися на елементи цілісної наукової системи. Увібравши поширені на той час положення, твердження, припущення, теорія валентності виникла як сукупність узагальнювальних положень про зумовлену самою природою предиката потенційну здатність конструювати речення, визначаючи його семантику та структуру. Дослідники теорії валентності одностайні в думці, що її історія починається задовго до появи „Структурного синтаксису” Л.Теньєра та виникнення самого терміна. У роботах вітчизняних та зарубіжних мовознавців було висунуто ряд положень, які підготували появу теорії валентності і потім отримали своє втілення і розвиток у ній. „Уже традиційна граматики, – писав

С.Д.Кацнельсон, – підійшла до поняття валентності, хоча і не узагальнила це поняття” [7, 21]. Тому **актуальним** на сьогодні видається аналіз основних ідей мовознавчої науки, передусім вітчизняної, які підготували умови для виникнення теорії валентності.

Статтю присвячено розгляду положень найважливіших граматичних праць, які передували виникненню теорії валентності і знайшли у ній своє відображення. У статті поставлено за мету з'ясувати, які основні положення граматики стали поштовхом до виникнення теорії валентності, були покладені в її основу і отримали потім свій розвиток у роботах дослідників другої половини ХХ - початку ХІ ст.

Основоположною у теорії валентності є вербоцентрична концепція, за якою структурну основу будь-якого речення утворює дієслово. Вона виникла давно і час від часу з'являлася в граматиках різних мов, проте не набувала такого поширення, як у ХІХ столітті.

Ще ХІІ–ХІІІ століттям датовано метафору Петра Гелійського – „як князь військом, так і дієслово керує називним відмінком” та іншими іменними компонентами, – і це необхідно для змістової завершеності висловлення. А в ХV–ХVІ ст. у своєму синтаксисі частин мови Маттеус Гербен розробив морфологічну класифікацію дієслів і на ній побудував типологію речення, виходячи з того, що саме дієслово є організаційним центром речення. Проте з історії лінгвістичних учень відомо, що тоді ці положення не набули особливого поширення [9, 185].

В історії слов'янського мовознавства появу перших паростків учення про валентність знаходимо у „Граматиці” Мелетія Смотрицького (1619 р.), яку вважають першим повним курсом слов'янської граматики та одним із найвидатніших творів давнього слов'янського мовознавства [18, 22;30]. М.Смотрицький уперше вводить у наші граматики поняття перехідності та неперехідності дії [18, 56], хоча взагалі поняття транзитивності дієслів, яке зараз входить до понятійного апарату теорії валентності, було відомим ще у давньогрецькій мові і пов'язувалося з поділом дієслів на абсолютні та нейтральні. У „Граматиці” Мелетія Смотрицького визначено дві групи дієслів – перехідні (*люблю*) та самостійні (*стою*). У назвах груп відображено розуміння відношень залежності між значенням дієслів та їх синтаксичною поведінкою: одні можуть виступати самостійно, а інші потребують обов'язкового і прямого зв'язку з об'єктом.

Ученню про зв'язок слів у зворотах відведено значне місце у „Граматиці” Мелетія Смотрицького – у третій його частині „Синтаксис”. В.В.Німчук наголошує, що тут закладено підвалини учення про зв'язки слів у реченні, розвинуте пізніше вітчизняною мовознавчою наукою: більшість сформульованих правил про узгодження, керування, функції відмінків (яких не було у попередників М.Смотрицького) зберігають сучасні граматики [18, 78–79], а відтак – і теорія валентності.

Майже через півстоліття після „Граматики” М.Смотрицького було написано раціональну „Граматику Пор-Рояля” (1660р.), відому своєю логіко-лінгвістичною концепцією. Її автори філософ А.Арно та граматист Кл.Лансло мали на меті запровадити новий підхід до вивчення граматики будь-якої мови – раціональний, оскільки аналіз граматичних явищ з позицій раціоналізму, на їхню думку, найповніше відображає спільне у будові більшості мов. Відповідно до означеної концепції розглядається і дієслово, головною функцією якого у реченні вважають ствердження. Дієслову відведено провідну роль, воно є більш важливим у порівнянні з іменем, адже уживання його в мовленні дозволяє не лише створювати поняття, а й оцінювати предмети та явища, стверджувати їх існування, а в деяких випадках і виражати зв'язок [1,148]. Цікавим з погляду дослідника категорії валентності у „Граматиці Пор-Рояля” є не лише поділ дієслів на перехідні та неперехідні (безоб'єктні), а їх подальша диференціація у межах цих груп за семантикою. У групі безоб'єктних виділено ті, що означають стан, якість, локалізацію, зв'язок з місцем дії: *зеленіти (і зелено), холоднішати (і холодно), лежати, стояти, відпочивати тощо*. До іншого типу неперехідних дієслів віднесено ті, що означають «дію, яка не переходить на той об'єкт, що не є суб'єктом дії, або й узагалі не передбачають об'єкт дії» – *обідати, вечеряти, ходити, говорити* [1, 174–175]. Можна припустити, що виділення безоб'єктних дієслів у цій граматиці та поділ їх за значенням – стану, якості, локалізації тощо започаткувало і, можливо, стало основою для сучасної типології предикатів, адже відомо, що за зразком „Граматики Пор-Рояля” у Європі протягом наступних століть описували будову багатьох мов. Цікаво, що автори „Граматики Пор-Рояля” мали ті самі труднощі у поділі дієслів на групи, що й сучасні дослідники семантики предикатів, що відображено й у назвах груп, наприклад, дієслова, що означають: „не дію, а якість” (*холоднішати – холодно*), „положення” (*лежати, стояти*), „інші стани та якості” (*відпочивати, переважати, царювати*).

Заслуговує на увагу примітка щодо можливого уживання неперехідних дієслів як перехідних відповідно до „бажання мовця висловити те значення, якого немає в значенні дієслова або яке є

невизначено, недостатнім у значенні дієслова” [1, 175]. Принагідно слід зазначити, що це явище на широкому матеріалі української мови на початку ХХ ст. досліджував Є.Тимченко у праці „Акузатив в українській мові”, називаючи залежний компонент такого дієслова „акузатив змісту”, очевидно, відповідно до мети такого уживання – надати повідомленню певного змісту, семантико-стилістичної виразності: *літо літувати, постіль слати, ніч ночувати, думу думати, мур мурувати, службу служити, проці процитати, весну веснувати, гадку гадати та ін.* [21, 9 – 10].

Певний інтерес у зв’язку з положеннями сучасної теорії валентності становлять деякі висновки, зроблені А.Арно та Кл.Лансло: „немає номінатива, який би не був пов’язаний з якимсь дієсловом – вираженим або таким, що мислиться”; „немає дієслова, яке б не мало свого номінатива, вираженого або такого, що мислиться” (найчастіше це суб’єкт, але може бути й акузатив); „у ролі дієслівного додатка можуть виступати різні відмінкові форми, що пов’язано з різномірністю відношень, які виражаються цими відмінками”; „те саме дієслово може керувати різними додатками, використовуючи при цьому різні прийменники” [1, 206–208]. Очевидно, ці ідеї мали вплив на формування у наступних граматиках положень про конструктивну роль дієслова в реченні, про багатовалентні та невалентні дієслова, про багатство семантико-синтаксичних функцій та морфологічних форм залежних компонентів.

Як відомо, важливий етап розвитку синтаксичної науки припадає на період кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Він характеризується розвитком філософської граматики, поєднанням логіки з лінгвістикою, співвіднесенням логічних та мовних категорій. У традиційній логіці кожне речення ототожнюється з судженням і визначається як тричленна будова (суб’єкт, предикат і зв’язка). А у філософській граматиці визначилося два протилежні погляди на організаційний центр речення. У тих роботах, де речення розглядалося як тричленна конструкція, головним членом речення-судження вважався суб’єкт. Предикат у такій побудові частіше виражався іменними частинами мови, а дієслово мало статус периферійної частини мови у зв’язку з його другорядною роллю у конструюванні речення.

У той же час виникли і погляди на дієслово-предикат як організаційний центр речення. Вони були наслідком нових уявлень про речення як двочленної конструкції. У межах цього напрямку і зароджувалися семантичні класифікації дієслів-предикатів та інші ідеї, які пізніше створили підґрунтя для розвитку теорії валентності.

У цьому плані певний інтерес становлять погляди німецьких мовознавців, зокрема І.В.Мейнера, проаналізовані С.М.Кибардіною, яка досліджувала валентність німецького дієслова та розвиток теорії валентності у німецькому мовознавстві. У своїй граматиці німецької мови (1781 р.) Мейнер образно порівнює дієслово з весняними бруньками: як з бруньки розвивається гілка з пагонами і листям, так і в предикаті закладені не лише головні, а й другорядні члени речення. Визначаючи предикати як несамотійні компоненти, він поділяє їх на однобічно-, двобічно- та трибічно-несамотійні. Однобічні предикати називає абсолютними, зараховуючи до цієї групи дієслова стану, властивостей або ж такої дії, яка зосереджена в самому собі. Друга група предикатів позначає відносні властивості або ж такі дії, які вимагають об’єкта. До третьої групи віднесено каузативні дієслова та інші дієслова, прикметники та дієприкметники, що означають подвійне причинно-наслідкове відношення. Ця класифікація, по суті, відповідає сучасному поділу предикатів на одно-, дво- та тривалентні.

Значення відмінків у граматиці Мейнера також зведено до їх синтаксичних функцій (суб’єкт, об’єкт, інструмент або знаряддя), які визначаються на основі їх відношення до предиката. Отже, для сучасного дослідника валентності положення Мейнера також становлять певний інтерес [9, 189].

Праці зарубіжних та вітчизняних лінгвістів ХІХ – поч. ХХ ст. відзначає та особливість, що в них дієслову частіше відводять провідне місце в системі частин мови, зважаючи на його синтаксичну функцію. Його називають словом-висловленням, безпосереднім виразником змісту думки, коренем, з якого розвивається речення тощо. В. фон Гумбольдт визначає дієслово як сукупність відношень, „нерв усієї мови”, адже лише воно має таку особливу синтаксичну функцію, як „синтетичний акт” – синтезує слова у реченні, а його опис є, по суті, описом усієї граматики [9, 193]. Датський дослідник О.Єсперсен, досліджуючи граматику англійської мови, робить висновок про виключне становище дієслова в системі частин мови і в реченні: „Дієслово дає життя реченню і тому є особливо важливим у побудові речення” [6, с.95].

Дієслово стоїть і в центрі синтаксичної концепції О.О.Потебні, яка сформувалася в процесі дослідження закономірностей розвитку східнослов’янського синтаксису. Його постулат „Речення неможливе без дієслова” сприйняли та розвинули більшість граматистів східнослов’янських мов. О.О.Потебня та його послідовники розглядали речення, виходячи з провідної ознаки його організації

– дієслівності. Постійне акцентування ними ролі дієслова в реченні поступово призвело до більш широкого розуміння дієслівності-присудковості – до визначення предикативності як головної ознаки речення, а дієслова-предиката як основного і єдиного організаційного центру синтаксичної конструкції.

Для розв'язання проблем валентності принципове значення мають ідеї О.О.Потебні про зв'язок форми та значення, змістових відношень та синтаксичних форм і зв'язків. За висловом Л.А.Булаховського, О.О.Потебня „завжди зводить місток між лексикою (семантикою) і синтаксисом” [4,20]. „Немає форми, – писав О.О.Потебня, – присутність і функції якої можна було б визначити якось інакше, а не за змістом, тобто за зв'язком з іншими словами і формами в мовленні і мові”; „синтаксичні відношення форми завжди погоджені з нею”, її ідентифікують за цими відношеннями [16, 45; 50–51]. На цих принципах ґрунтується сучасне розуміння поняття валентності – у ньому поєднано і семантичний, і синтаксичний аспекти сполучуваності слів, а в теорії валентності знайшли своє відображення теоретичні узагальнення з питань лексичної семантики, словотвору, морфології та синтаксису. Застосування О.О.Потебнею „комбінованої семантико-граматичної методики дослідження [...] сприяло розширенню та удосконаленню аналізу, розмежуванню власне семантичних та семантико-синтаксичних критеріїв, визначенню тих процесів, які сьогодні розглядаються, зокрема, в аспекті глибинного синтаксису” [10,120].

Зв'язок лексичних і граматичних властивостей дієслова, зумовлений самою його природою, відображено в ідеї дієслівної транзитивності, що бере свій початок ще у давніх граматиках. Розвиваючи цю ідею, О.О.Потебня вказує на закладену в дієслові вимогу об'єкта. У дискусії з Ф.І.Булаєвим він доводить, що, „опускаючи додаток при об'єктивному дієслові, ми не перетворюємо це дієслово на суб'єктивне, тому що, зовсім не змінюючи цим самого дієслова, ми, так би мовити, залишаємо при ньому порожнє місце для об'єкта”. Цю думку використав С.Д.Кацнельсон у своєму вченні про валентність, сформулювавши відому тезу про порожні рубрики у значенні, як в анкеті: „Ми знаходимо тут стосовно перехідного дієслова те поняття „порожнього місця”, яке пізніше в більш загальній формі сформульовано деякими дослідниками не лише в мовознавстві, а й у логіці... Валентність – це властивість значення, у якому мовби існують „порожні місця” або „рубрики”, які потребують заповнення, як рубрики в анкеті. Слово, яке має валентність, передбачає можливість свого доповнення”. У терміні *додаток* (рос. *дополнение*) – „передчуття ідеї валентності”. Проте у ролі наповнювача порожніх клітинок може бути не лише додаток, а й підмет і навіть у деяких випадках обставина [7, 20–21].

У своєму вченні О.О.Потебня постійно звертається до механізмів словосполучення, характеру відношень та зв'язків у реченні між присудком і обставиною, присудком і додатком. Спостереження та висновки, зроблені ним щодо сутності керування, пов'язані з положеннями теорії валентності про передбачуваний і непередбачуваний, обов'язковий та необов'язковий зв'язок між предикатом і залежними компонентами. „Коли ж слово, – пише О.О.Потебня, – при якому стоїть додаток, само по собі не вказує на відмінок додатка, то тут про керування не може бути й мови. Інакше кажучи, зв'язок між словом, при якому стоїть додаток, і самим додатком може бути найтіснішим і більш віддаленим” [16, 120]. На думку О.І.Білодіда, тут О.О.Потебня вперше у вітчизняному мовознавстві робить важливий теоретичний висновок: другорядні члени речення (залежні компоненти) „не можна підвести під рубрики узгодження, керування і відсутності того й другого, треба вивчати усю складну систему зв'язків між словами – від найтісніших до найвіддаленіших” [3, 169].

Розглядаючи зв'язок керування, вчений зробив і певні висновки щодо погодженості прийменниково-іменникової форми з префіксом дієслова, хоча й раніше на співвіднесеність прийменника і дієслівного префікса звертали увагу українські та російські дослідники граматики – Є.К.Тимченко, О.Н.Синявський, М.І.Греч, А.Х.Востоков та ін. „У керуванні залежність може бути названа уподібненням, – пише О.О.Потебня. – Коли при дійсному дієслові ставимо знахідний прямого об'єкта ... або при дієслові префіксованому ім'я з таким же самим або відповідним прийменником (*войти в город, выйти из города*), то хіба це не узгодження, не уподібнення відмінка значенню дієслова?” [16, 75]. Питання повної та неповної префіксально-прийменникової кореляції сьогодні є актуальним у дослідженні валентної рамки префіксальних дієслів та семантико-синтаксичних відношень між компонентами предикатно-аргументного комплексу.

О.О.Потебня зробив свій внесок і в інтерпретацію синтаксичних функцій відмінкових форм, обґрунтувавши їх співвіднесеність передусім з семантикою та іншими категорійними ознаками дієслова-присудка, наприклад, орудний діючого предмета як орудний знаряддя поряд з дієсловом пасивного стану, знахідний об'єкта поряд з „дійсними” дієсловами тощо. Загалом же, теоретичні положення та принципи аналізу, запропоновані О.О.Потебнею, стали методологічними для

граматичної науки. Ґрунтовна та принципово нова теорія О.О.Потебні, маючи значний вплив на розвиток усіх розділів синтаксичної науки, склала підґрунтя і для розвитку багатьох положень теорії валентності.

Д.М.Овсянико-Куликовський, учень і послідовник О.О.Потебні, у своїй праці „Синтаксис русского языка” бере за основу його ідею про „розвиток речення і частин мови в напрямку „від імені до дієслова” – як ... основу загальної еволюції людського мислення в напрямку від категорії субстанції до категорії дії (процесу)” [12, 8]. Вважають, що у питанні ролі дієслова в реченні й системі частин мови Д.М.Овсянико-Куликовський пішов далі, ніж його вчитель. „Я не знаходжу у самого Потебні того захопленого ставлення до значущості дієслова, яке є характерним для висловлювань Овсянико-Куликовського, – пише Л.А.Булаховський. – Потебня в цьому питанні значно обережніший і стриманіший” [4, 11].

В основу „Синтаксиса русского языка” Д.М.Овсянико-Куликовський поклав наукову систему О.О.Потебні. За задумом автора, це мала бути книга, за якою будь-яка освічена людина могла б ознайомитися з основами наукового синтаксису. Тому, на відміну від багатьох попередників, Д.М.Овсянико-Куликовський не лише констатує синтаксичні факти мови, а й подає їх наукове осмислення, тлумачення, намагається виявити зв'язки та взаємозалежність явищ. Так, розглядаючи додаток, він обґрунтовує думку про залежність форми додатка та сили і характеру зв'язку його з присудком від семантики керівного дієслова: „Вирішальним моментом у виборі відмінка... є лексичне значення дієслова ... Щоправда, [знахідний відмінок] залежить і від стану та перехідності, але ж і вони теж залежать від лексичного значення дієслова” [12, 238]. Д.М.Овсянико-Куликовський поділяє додатки на три групи відповідно до лексико-синтаксичних властивостей дієслів: 1) ті, що залежать від лексичного значення дієслова (*читаю книгу*); 2) ті, що не залежать або перебувають у непрямій залежності від дієслова, наприклад, орудний діючої особи або давальний у безсуб'єктних реченнях; 3) ті, що є відносно незалежними від дієслова, не керуються ним безпосередньо, не зумовлюються ні лексичним значенням, ні станом дієслова, ні характером усього звороту: орудний часу, родовий дати та ін. За визначенням Д.М.Овсянико-Куликовського, це фіктивні додатки, або додатки-обставини [12, 238–241]. Ці та інші висновки ученого, очевидно, можуть бути важливими для усвідомлення дослідниками валентності залежності синтаксичної сполучуваності дієслова від його лексико-семантичних властивостей та розрізнення облігаторних і факультативних іменних компонентів. Розмежування залежних та відносно незалежних від дієслів додатків намітило розмежування у майбутньому обов'язкової та факультативної валентності.

Повертаючись до основоположної тези теорії валентності – вербоцентризму речення, слід зауважити, що ідея про центральне місце дієслова в реченні не визнавалася багатьма російськими та українськими мовознавцями, хоча й привертала увагу дослідників та дискутувалася. Так, суперечливим є відображення проблеми дієслівності-присудковості О.М.Пешковським. У його працях трапляються висловлювання про особливу роль дієслова в мові. Сама сутність думки, за визначенням О.М.Пешковського, міститься в присудкові, і „значення підмета визначається повністю значенням дієслівного присудка” [14, 165–166]. Поняття присудковості, за висловленням одного з дослідників його мовознавчої спадщини, О.М.Пешковський увів для того, щоб зберегти традиційне вчення про дієслівність як основу речення, яке бере свій початок з античних часів, потім сприйняте Гумбольдтом, розвинуте Потебнею та Фортунатовим, засвоєне від Потебні Овсянико-Куликовським [2, 33–34]. Ідея ця, – пише О.М.Пешковський, – до цього часу не доведена і більшістю лінгвістів не сприйнята, являє собою одну із привабливих та принадних сторін потебніанства [2, 101]. Проте у своїй статті „Глагольность как выразительное средство” зазначає, що зібраний ним матеріал входить у протиріччя з гіпотезою О.Потебні про дієслово як єдиний можливий синтаксичний центр сучасного речення, адже цей матеріал засвідчує вживання віддієслівного іменника замість дієслова. Разом з тим О.М.Пешковський робить висновок: „Головна перевага дієслова – це здатність керувати, вибудовувати навколо себе довгу шеренгу різноманітних і послідовно залежних одне від одного слів та речень, тобто створювати те, що О.Потебня назвав синтаксичною перспективою” [15, 111]. У цій же статті О.М.Пешковський вказує на ще одну важливу особливість дієслова – його сила керування настільки велика, що може виходити за межі речення: „Дієслово може витягувати не лише слова, а й цілі речення в ряд залежних одне від одного величин” [15, 107]. Втілення та розвиток цієї думки знаходимо у сучасній градації предикатів – предикати першого та другого порядку (рангу).

Важливим у дослідженні проблем валентності є визначення синтаксичних функцій відмінків залежних компонентів. На початку ХХ ст. значення та функціонування відмінків в українській мові досліджували Є.Тимченко, О.Синявський та ін. У праці «Норми української літературної мови» (1931 р.) О. Синявський хоча й зосереджує увагу передусім на нормативних аспектах фонетики та

граматики, проте робить і узагальнення, що мають певне теоретичне значення у подальших дослідженнях. Показово, що відмінки розглядаються у розділі „Синтаксис”, де визначено їх функції: орудний знаряддя, орудний засобу, орудний діяча, знахідний міри, орудний місця й часу та ін. Функції з’ясовуються на основі відношення до керівного слова та відповідно до його лексико-граматичної природи: родовий при дієсловах, родовий при іменах: „У додаткові іменниковому форма його (а саме відмінок) залежить від значіння керівного слова, найчастіше дієслова, ...а при іншому дієслові (іншого значіння) форма додатка іменникового може бути інша...; однакова незалежно від різних форм керівного дієслова” [17, 185]. Важливим є спостереження й щодо функції керування прикметників, які пізніше знайшли своє відображення у дослідженнях предикатів якості в українській мові: „Буває додаток орудний і при прикметниках: *широкий листом, схожий характером, подібний обличчям, щасливий долею. Могутній силою і досвідом багатий (М.Рильськ.)...*” [17, 258].

Скрупульозне дослідження значення та функціонування відмінків у працях Є.Тимченка дало підстави вченому для висновків про механізми поєднання дієслова (а також прикметника та прислівника) з іменним компонентом: „Сенс зв’язку дієслова з акузативом імення означається почасти сенсом імення, що в складі сполучення, почасти категорією дієслова, при тім станове значіння дієслова власне і означається його зв’язком з акузативом [21, 1]. У тлумаченні відмінків, зокрема називного та знахідного, Є.Тимченко проводить паралель з семантичними ролями: в акузативі – „загальний відмінок предмету, себто друге ймення в реченні з огляду на перше, в номінативі, що дається уявити як чинника діяльності, агенса, а що в акузативі, як *patiens*, терпника” [21, 1]. Уживання відмінків, зокрема акузатива та інструменталія, та аналіз їх функцій проведено відповідно до лексико-семантичних особливостей дієслів та їх синтаксичної природи – з дієсловами неперехідними (суб’єктивними) та перехідними (об’єктивними).

У цей же час у вітчизняних та зарубіжних граматиках висловлюється припущення про існування вільного та тісного зв’язку іменного компонента з дієсловом. Так, Є.Тимченко вважає, що акузатив місця, часу, міри, причини, способу перебуває у вільнім зв’язку з дієсловом (*Вогонь горить посеред моря*), а акузатив об’єкта – у „тіснішим” зв’язку. Ці висновки намітили розмежування додатків і обставин у їх відношенні до валентності предиката та обов’язкових і факультативних компонентів.

Отже, у граматиках XVII – поч. XX ст., зокрема вітчизняних, висунуто ряд положень, які підготували ґрунт для розвитку теорії валентності. Насамперед порушено питання про організаційну та конструктивну роль дієслова в реченні і залежність іменних компонентів (у тому числі суб’єкта) від дієслова. Поширеною є ідея дієслівної транзитивності та її залежності від загальної семантики і словотвірних особливостей дієслова. Зроблено спроби дослідження синтагматичних властивостей дієслова, синтаксичних функцій відмінків, опису семантики дієслова у зв’язку з семантикою поєднаних з ним імен і навпаки. Здійснено перші класифікації дієслів за семантичним і синтаксичним критеріями.

Огляд положень граматичної науки, які знайшли своє відображення у теорії валентності, створеній в середині XX століття, не є повним та вичерпним у запропонованій статті. Тому актуальним залишається подальше дослідження проблем валентності у їх генетичному зв’язку з розвідками вітчизняних та зарубіжних мовознавців, що дасть змогу не лише поглибити розуміння явища валентності, а й розв’язати деякі дискусійні питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арно А., Лансло К. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля – М.:Прогресс, 1990. – 272 с.
2. Бернштейн С.И. Основные понятия грамматики в освещении А.М.Пешковского // Пешковский А.М.Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1938.
3. Білодід О.І. Граматична концепція О.О.Потебні. – К.: Вища школа, 1977. – 304 с.
4. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня. – К.: Изд-во Киев. гос. ун-та им. Т.Г.Шевченко, 1952. – 45 с.
5. Греч Н.И. Русская грамматика. – СПб, 1934.
6. Єсперсен О. Философия грамматики. – М., 2002.
7. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности //Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20 – 32.
8. Кацнельсон С.Д. О грамматической категории // Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Л.: Наука, 1986. – С.107 – 129.
9. Кибардина С.М. К истокам теории валентности в немецком языкознании XIX в.//

Грамматические концепции в языкознании XIX в. – Л.: Наука, 1985. – С.181 – 209.

10. Кононенко В.И. Проблема словосочетания в синтаксической концепции А.А.Потебни // Наукова спадщина О.О.Потебни і сучасна філологія. – К.Ж Наукова думка, 1975. – С.119 – 131.
11. Мещанинов И.И. Глагол, 1948.
12. Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб, 1912.
13. Огієнко І. Складня української мови. Ч.ІІ. Головні і пояснювальні члени речення. Жовква, 1938.
14. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1933.
15. Пешковский А.М. Глагольность как выразительное средство // Пешковский А.М. Избранные труды. – М.: Учпедгиз, 1959. – С.101 – 111.
16. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I–II.–536с.
17. Синявський О. Норми української літературної мови. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 363 с.
18. Смотрицький М. Граматика / Підгот. факсимільне вид. та дослідження пам'ятки В.В.Німчука. – К.: Наукова думка, 1979.
19. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
20. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. – К., 1926. – 117 с.
21. Тимченко Є. Акузатив в українській мові. – К., 1928.

The article is devoted to analyses of the most important grammatical theses of XVII–XX centuries, which were predicated the theory of valency and developed in the scientific works of the second part of the XX-th century.

І.М. Гуменюк

МОДАЛЬНОСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЯК СПЕЦИФІЧНІ СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ІНТЕР'ЕКТИВІВ

Стаття присвячена вивченню семантичної структури інтер'єктивів у процесі реалізації модальностей заперечення та ідентифікації. Визначаються основні суб'єктивно-модальні значення ідентифікації, носіями яких можуть бути інтер'єктиви, досліджується потенціал вигуків у формуванні модальності заперечення.

Ключові слова: суб'єктивна модальність, ідентифікаційна модальність, модальність заперечення, інтер'єктиви.

Сучасна лінгвістика все більше уваги приділяє вивченню сфери модальності висловлення, яка ілюструє тривимірну модель комунікативного процесу, даючи можливість досліджувати не лише об'єктивну дійсність та засоби її мовленнєвої передачі, але й саме висловлення з врахуванням авторського ставлення до вираженої у ньому інформації.

В інформативно-референційному змісті речення, який науковці називають „комунікативний зміст висловлення”, „структура інформації”, „семантико-комунікативний субстрат” чи „семантико-комунікативний зміст”, „мовленнєвий зміст”, поряд із основним – репрезентативним змістом, наявні й інші значення, які мають доповнювальний, уточнювальний чи ускладнювальний характер [12, 51]. Ці значення формують абсолютно відмінну від об'єктивної сферу, яка на перший план висуває мовця як активного учасника комунікативного процесу, його поінформованість, емоції, почуття, враження, його спосіб сприйняття дійсності, що, як відомо, відображається у мовленні. Суб'єктивна модальність, тобто ставлення мовця до повідомлюваного, базується на понятті оцінки в широкому значенні слова, включаючи не тільки логічну (інтелектуальну, раціональну) кваліфікацію висловленого, але й різні види емоційної реакції [7, 303]. Одним із засобів вираження суб'єктивної модальності є інтер'єктиви, оскільки суб'єктивність становить специфічну характеристику їх семантики.

Інтер'єктиви як один із засобів вираження суб'єктивної модальності висловлення були об'єктом дослідження у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів [1; 5; 6; 9; 10; 11]. Однак сучасні лінгвістичні напрацювання дають можливість значно розширити межі вивчення цих одиниць, виводячи їх поза рамки аналізу функцій різних категорій вигуків у вираженні емоційного стану мовця. Зокрема, роль вигуків у процесі творення різних видів суб'єктивної модальності,